

Грађа и извештаји

Matériels et rapports

Споменици културе, културне и научне установе у првом и другом светском рату

НАДЕЖДА КАТАНИЋ

Са годином у којој се налазимо (1980) поклапају се два значајна јубилеја — две тридесетпетогодишњице. Први је стручног карактера — тридесетпетогодишњица организованог и континуираног рада на заштити споменика културе у нашој земљи, рачунајући њен почетак од дана објављивања познате „Одлуке о заштити и чувању културних споменика и старина“, коју је, 20. фебруара 1945. године, донео Национални комитет ослобођења Југославије и која представља први законски акт у овој области, и други — значајан за све народе и народности у нашој земљи, односно, за читав свет — тридесетпетогодишњица победе над фашизмом и завршетка другог светског рата. Завршетак велике ратне катаклизме довео је, уз дубоко уважавање националних интереса од стране нове народне власти, до полета и широког развика службе заштите споменика културе, која је у југословенској социјалистичкој заједници добила статус делатности од посебног друштвеног интереса.

А до пре само тридесет и пет година све је било сасвим другачије. Без законских прописа о заштити националног и културног наслеђа југословенске заједнице, оно је било препуштено зубу времена, људском неразумевању, уништењу и пропадању. Зато се и могло догодити да на споменицима, лишеним бриге друштва, све до пете деценије нашег века, ратна пустошења оставе тако огромне штете.

Овај чланак, без претензија да изнесе податке о свим споменицима који су страдали у току два последња светска рата, има за циљ да подсети колико су ове велике катаклизме нанеле зла нашем културном наслеђу, извлачећи закључке из размишљања о могућности смањења тих штета да је било организоване заштите од стране друштва у целини; затим, да стручне службе подстакне на размишљање о припремама за заштиту споменика културе у оквиру нашег система општенородне одбране и самозаштите, као и међународних аката о овом проблему за случај ратне катаклизме.

Балкански ратови

На жалост, потпуно нам недостају подаци који би указивали на оштећења која су претрпели споменици у току балканских ратова.

Једино се зна за тешка оштећења Ђурђевић Ступова код Новог Пазара, порушеног још 1689. године за време аустротурских ратова. Турци су од рушевина начинили батерију, па су том

приликом велику количину камена од старе грађевине употребили за зид, који је опасивао батерију. Стање тих рушевина описао је у једном писму, од 22. XI 1912. године, Љубомир Стојановић, који је у последњем рату са Турцима био у штабу ибарске армије. Турци су од рушевина начинили стратегијску тачку првог реда снабдевши је добро топовима. Ово утврђење много је ометало напредовање Срба, тако да су они били приморани да гранатама и шрапнелима засипају стару Немањину задужбину, при чему је грађевина много страдала.¹

Ђурђеви Ступови као одбрамбена тачка прелазили су из руке у руку. Занимљиво је да на једном надгробном споменику, на гробљу села Качулице у чачанском крају, сачуван натпис

о храбром тобцији који на Ђурђевић Ступовима није напустио свој топ и тако одлучио победу. Натпис гласи: „ПРЕД ОВИМ СПОМЕНИКОМ ПОЧИВАЈУ ПОСМРТНИ ОСТАЦИ НАРОДНОГ ХЕРОЈА АНДРИЈЕ ЛАЗОВИЋА ЗВ. РАЈИЋА. НАЗИВ ЛЕГЕНДАРНОГ РАЈИЋА ДОБИО ЈЕ ЗА ХЕРОЈСКО ДРЖАЊЕ И ЈУНАЧКИ ПОДВИГ СА СВОЈИМ ТОПОМ ПРОТИВ НЕПРИЈАТЕЉА У РАТУ 1912. Г.“²

Интересантан је податак, да је у балканским ратовима, 1912. године пропала и једна велика приватна колекција — Музеј Џинића у Приштини. У дворима Јашарпаше Џинића био је мали музеј старог оружја и одела, а по казивању, ту је било и неких хартија кнеза Милоша Обреновића. По другом опису (из почетка XX века) саме Јашарпашине собе биле су прави музеј. Ту је било много разноврсних старих пушака, мачева, јагана, цилита, пиштоља, сабаља, буздована, један пун сандук фермана и палوشина којим је Јашарпашин целат одсецао главе. Овај музеј је пропао 1912. године, али је остала кула у Приштини, где је Музеј био смештен, тзв. Кула антикес, тј. кула са старинама.³

Први светски рат

Из дана у дан све се мање зна о оштећењима споменика културе у првом светском рату. Више је података остало сачувано и записано у вези са пљачкањем и штетама каје су претрпеле културне институције, на првом месту музеји, затим

¹ К. Лирчек: *Историја Срба*, св. III, Београд 1923, 268.

² Р. Николић: *Надгробни портрети*, Зборник радова чачанског музеја, књ. IX, Чачак 1978, 92.

³ Д. М. С. Филиповић: *Прилог историји наших музеја*, Музеји, св. 8, Загреб 1953, 126—127.

Универзитет и Академија наука. После тог рата, југословенска држава је поставила реституционе захтеве, који добрим делом нису испуњени и који су поново постављени и после свршетка другог светског рата.

Од сакралних објеката највише су оштећене цркве у Мачви и Подрињу које су биле, заједно са народом тих крајева, изложене дивљању непријатељске солдатеске.

Стравичну слику разарања и уништења пружао је Шабац још неколико година после завршетка првог светског рата. Шабац је много страдао не само од непријатељске, већ и од српске артиљерије, прелазећи из руке у руку. Поред стамбених зграда, тешко су били оштећени још и Владичански двор и Окружно начелство. Најтеже од свих страдала је црква. У њој су, седам дана без хлеба, воде и ваздуха аустријске окупационе власти држале три стотине српских талаца, од којих су неки помрли, а други полудели. Поред цркве је било место обележено крстом на којем је писало да је ту стрељано 106 људи, жена и деце. Опис стравичне слике Шапца, његових јавних и приватних зграда, оставио је К. Христић, када је неколико година после завршетка рата с једном француском делегацијом посетио овај град. Баш у то време црква је била оправљена и у њој је почело да се служи.⁴

Од споменика монументалне архитектуре највише је остало записано о страдањима Смедеревске тврђаве. На њу је током првог светског рата испаљено много артиљеријске муниције највећег калибра.

У јесен 1914. године, Аустријанци су покушали да пређу Дунав код Смедерева, али су одбијени.

У јесен 1915. године, Смедерево је било једна од најважнијих тачака непријатељског напада и под сталном артиљеријском ватром. Смедеревски град бомбардован је са ковинске стране 72 сата, топовским гранатама највећег калибра.

Приликом тих окршаја највише је страдао део Смедеревске тврђаве окренуте ка Дунаву, првенствеио Мали град, док се оштећења мањих размера налазе и на појединим кулама и бедемима окренутим Смедереву. Артиљеријским бомбардовањем срушени су једним делом „Крива кула“, кула до ње према ушћу Језаве у Дунав (на самом углу према Дунаву), као и део зидног платна.⁵ Услед бомбардовања јако је оштећена и „Јеринина кула“, која је тада била нагнута упоље за преко пола метра.⁶

Страдала је и капија на улазу у Мали град, која се налазила уз дунавско зидно платно. Капија је имала полукружни отвор. Зид где се налазила ова капија, део дунавског бедема уз њу и камене степенице, које су поред капије водиле на бедеме Малог града, уништени су од бомбардовања.⁷

Код капије која је водила у Мали град пронађено је одмах после рата неко гвожђе са сечивом учвршћено на вођице од христових греда. Вероватно је то неки део моста, који је водио преко јарка и који се дизао, а можда су то биле вођице и један део решетке која се опуштала испред капије за већу сигурност од непријатељског напада. Интересантно је да је овај налаз изгубљен, и да га је снимиио један непознати француски официр који је овде био на служби.⁶

Бедем између куле деспота Ђурђа (са натписом) и Јеринине куле такође је у рату оштећен на једном месту.⁹

На дунавском бедему, између прве и друге куле, порушен је један део, кроз који је касније, после рашчишћавања, спроведена железничка пруга кроз град.¹⁰ Исти бедем, само између треће и четврте куле, такође је оштећен.¹¹

Мања оштећења претрпели су куле и бедеми окренути ка Смедереву. Тако је на осмој кули граната оштетила и порушила горњу (леву) спољну ивицу,¹² а о провођењу пруге кроз оштећено зидно платно, већ је било речи. Страдала је и улазна градска кула према вароши. Она је имала и натпис који је био везан за пријем града од Турака. Наиме, Турци су се иселили из Смедерева 1863. године, док је у тврђави остао турски гарнизон. И овај је гарнизон напустио смедеревску тврђаву 1867. године. У спомен на тај догађај на улазној кули налазио се натпис: „Предаде се 1459. године, покаја кнез Михаил М. Обреновић 1867 године.“¹³ У рату је натпис страдао заједно са кулом.

На Смедеревској тврђави, на више места, налазе се узидане римске спотије, донесене овамо у недостатку грађевинског материјала, било из Монс Ауреса или из Виминацијума. Тако је у Јеринину кулу била уграђена женска статуа са плинтом од белог мермера, висока око 2 m. Ова скулптура, из II века наше ере, потиче из Виминацијума и народ ју је звао „Јерина.“ По

⁴ Н. Христић: *Записи старог Београђанина*, изд. Француско-српска књижара А. М. Поповића, Београд 1937, 334.

⁵ И. Здравковић: *Смедеревска тврђава после експлозије 1941. и после експлозије у 1944. години*, Музеји, св. 1, Београд 1948, 149—150.

⁶ *Споменица петстогодишњице Смедеревскога Града деспота Ђурђа Бранковића*, Београд 1931, 125.

⁷ *Споменица*, 47, 87, 96, 128.

⁸ *Споменица*, 47.

⁹ *Споменица*, 128.

¹⁰ *Споменица*, 118.

¹¹ *Споменица*, 118.

¹² *Споменица*, 130.

¹³ *Вођ кроз Смедерево са историјатом вароши*, Београд 1938, 8.

Сл. 1. Оштећења на Горњем граду Београдске тврђаве 1915. године (архив Музеја града Београда)

Fig. 1. Dommages causés à la haute ville de la forte resse de Belgrade en 1915. (Archives du Musée de la ville de Belgrade).

једнима, статуу су однели Немци 1916. године,¹⁴ док је по другима фигура при бомбардовању пала и разбила се. Тада се видело, да је на задњој страни њеног постамента био неки натпис. Траг и фигуре и натписа уочавао се у ниши у којој је фигура стајала.¹⁵ Фигуру су ипак непријатељи однели за време окупације,¹⁶ али се не зна да ли у фрагментима или састављену.

На Јерининој кули налазио се и рељеф који је приказивао Херакла како доводи Алкесту. Бомбардовањем и оштећењем куле пао је и рељеф, који је затрпан пронађен је тек 1969. године, приликом археолошких ископавања у рову Малог града.¹⁷

Друга једна скулптура била је узидана у кулу у зидном платну Дунав Језава у кули у близини контрафора. Скулптура је имала седам глава (портрети и попрсја) и по тој скулптури и кула се звала „кула седам брата главе.“ Њу су непријатељи извадили и заједно са осталим скулптурама из смедеревске тврђаве, које су биле депоноване у Великом граду, однели за време првог светског рата.¹⁸

Смедеревска тврђава је пре првог светског рата била детаљно инжењерски снимљена. Ти планови, чувани у Министарству војске, такође су у рату пропали.¹⁹

Језиву слику пустоши пружао је смедеревски град и после завршетка рата. Зграде и магацини који су се до тада налазили у оквиру старог града били су порушени. И само Смедерево одавало је још 1923. године утисак не само пустоши, већ и тоталне стагнације, ни налик на ону динамичну трговачку варош од пре првог светског рата.²⁰

У овом рату није остала поштеђена ни Немањина задужбина Ђурђеви Ступови код Новог Пазара, који су поново страдали.²¹

Приликом артиљеријског бомбардовања смедеревске тврђаве страдала је црква у селу Липе код Смедерева.²²

Немајући поштовања према културним објектима поробљених народа, немачки војници били су смештени у старој прокупачкој цркви, једној од најстаријих цркава на територији Србије. Део цркве служио им је као стаја за коње, а

¹⁴ А. Павловић: *Музеј и споменици културе Смедерева*, пос. издање, књ. 12, Смедерево 1972, 33

¹⁵ *Споменица*, 53.

¹⁶ Л. Павловић: *наведено дело*, 33. *Споменица*, 53.

¹⁷ Л. Павловић: *наведено дело*, 33.

¹⁸ *Споменица*, 115.

¹⁹ *Споменица*, 135.

²⁰ К. Н. Хрстић: *наведено дело*, 330.

²¹ В. Р. Дамјановић: *Конзерваторски радови на Стубовима у Расу*, Музеји, св. 1, Београд 1948, 106:

²² Л. Павловић: *Споменица 110-годишњице постојања Основне школе „Димитрије Давидовић“ у Смедереву 1806—1976*, Смедерево 1976, 279.

свештеничке одежде употребљавали су за маскирање.²³

Тешко је страдала и црква у Врању. Аустријанци су после окупације Србије, 1915. године, скинули бакарни покривач са цркве, однели звона, оскрnavили крипте.²⁴

Није само аустронемачка солдатеска уништавала културне споменике поробљеног народа, већ су то чинили и њени савезници, Бугари. На жалост, веома су оскудни птодаци који говоре о тим бугарским дивљањима.

Приликом окупације Прокупља, поред преправљања презимена на фирмама трговинских радњи „ић“ на „ов“, незапамћеног терора који су окупаторске власти увеле, ломаче српских књига пламсале су на улицама града.²⁵

У прокупачком крају страдала је и црква у селу Орљану, једна од старијих цркава у овом крају. У црквеном кругу било је више зграда: крстионица, одељење за народ и конаци, затим штала за 60 коња, хан итд. Све ове зграде до темеља су срушене, док је и сама црква била прилично оштећена од граната.²⁶

Приликом одступања из Прокупља, 1918. године, бугарски свештеници су одузели од татора прокупачке цркве сву црквену готовину, заједно са богатом књижницом, архивом и другом црквеном имовином, и однели је у Бугарску.²⁷

Нису само културна добра била плен бугарских окупационих власти, већ су пљачкали све до чега су могли доћи. Француски лекар, мајор А. Х. Мије, забележио је, да је у Власини, приликом наступања српске војске, крајем првог светског рата, наилазио на колоне празних воловских запрега које су водили српски сељаци — старци, и голобради младићи. Обавестили су га, да су приликом повлачења бугарски војници натерали становништво да у Бугарску превезе житарице из Власотинаца. И поред свог пораза, нису хтели да се врате кући празних руку.²⁸

Далеко је већа листа споменика које су Бугари оштетили у току првог светског рата, која се налазе на територији СР Македоније.

Јавни споменици

Нису сачувани подаци о судбини јавних споменика у току првог светског рата. Међутим, доста забуне уноси податак (који је оставио К. Христић) да су Аустријанци оборили и уништили Карађорђевог споменик који се налазио на Калемегдану,²⁹ када се зна, да Карађорђе, као најмаркантнијој личности новије српске историје није био подигнут споменик у главном граду. Тек недавно, откривен је споменик Карађорђе испред Народне библиотеке у Београду.

Музеји

Највеће штете претрпели су музеји, првенствено Народни и Етнографски музеј.

Већ првих дана рата, 1914. године, зграда Народног музеја претрпела је велике штете од артиљеријског бомбардовања. Оба крила зграде у којима су биле смештене збирке, била су демолирана (сл. 3 и 4). Велики број изложених предмета је пропао, а врло много предмета било је оштећено. Приликом првог повлачења Аустријанаца из Београда, 1914. године, велики број предмета био је однесен.³⁰

Гранате већег калибра падале су на зграду Народног музеја, на крило у којем су биле смештене историјска збирка и збирка оружја. Соба кнеза Милоша („Милошев музеј“), са збирком од двадесетак слика Уроша Кнежевића, била је погођена гранатом и уништена, тако да после рата од тзв. „Милошевог музеја“ није ништа преостало.³¹ Тзв. „Вуков музеј“ у оквиру Народног музеја био је погођен „само једном мониторском гранатом,“ те није била уништена читава збирка. Од збирке оружја, која је била необично богата и смештена у три одељења, после рата је нађено десетак предмета, који су раније сматрани као „магацинска роба.“ Оно што нису уништиле гранате, то је непријатељ током рата опљачкао. Скупоценије оружје дељено је као ратни плен.³²

После првог повлачења Аустријанаца, 1915. године, преостале збирке Народног музеја и Народне библиотеке упаковане су у сандуке и припремљене за евакуацију. Стигле су до Косовске Митровице, где их је непријатељ запленио. Пре него што су збирке дошле у руке непријатеља, многи сандуци били су отворени

²³Б. Илић: *Споменица 1878—1908—1958*, Прокупље 1958, 89.

²⁴Жив.: *Опленац над Тополом*, Београдске општинске новине, бр. 6—7, Београд 1939, 379.

²⁵Б. Илић: *Кроз Топлицу*, Прокупље 1959, 31—32.

²⁶Т. Танасијевић: *Цркве, манастири и старине у Топлици*, Прокупље 1962. (рукопис), 244.

²⁷Т. Танасијевић: *Историјске знаменитости и прошлост града Прокупља*, Прокупље 1961, 58.

²⁸А. Н. Millet: *A travers la Serbie libérée 1918*, Souvenirs, (превод Новице Живковића у Пиротском зборнику, књ. IV, Пирот 1972), 209.

²⁹К. Христић: *наведено дело*, 324.

³⁰*Годишњак СКА*, књ. XXVIII, Београд, 1914—1919, 205—207.

³¹*Годишњак СКА*, књ. XXXII, Београд 1923, 291.

Љ. Симић—Константиновић: *Некадашњи Музеј кнеза Милоша*, Зборник Народног музеја, књ. IV, Београд 1964, 414.

³²*Годишњак СКА*, књ. XXXII, Београд 1923, 292. Ђ. М. 3.: *Народни музеј у Београду*. Годишњак Музеја града Београда, књ. 1, Београд 1954, 310.

и опљачкани. Заплењени сандуци током 1917. године допремљени су у Београд и смештени у зграду тадашњег Министарства привреде (улица Кнеза Милоша бр. 6). Одатле је велики број оружја и других занимљивих предмета однесен у Беч, а вероватно и у Пешту. Многе збирке су током повлачења непријатеља, 1918. године, такође биле однесене, тако да је одмах по ослобођењу земље било јасно да недостају читаве колекције и да су многи преостали предмети јако оштећени. После детаљног увида у затечено стање закључено је да „Народни музеј представља само сенку негдашњег Музеја.”³³

Стравичан опис пљачкања Народног музеја остао је сачуван из пера једног непријатељског војника. Он између осталог пише: „Имао сам прилике да се на своје очи уверим, какав је изглед музеја изнутра, и на први поглед морао сам се згражати над толиким дивљаштвом. На подовима је лежало поразбијано разво посуђе из римског доба, на зидовима празни оквири без слика. Проваљени писаћи стол са разбаца-

ним листовима, стаклени ормани за драгоцене предмете опљачкани и разбијени, једном речју: разбијено, уништено и покрадено све до последњег предмета, а тај је садрени кип српског гуслара Вишњића, који је уз гусле опевао српски устанак против Турака, под Карађорђем, стајао у кути једне собице неоштећен, као да има задаћу да опише и опјева барбарство и вандализам аустрошвапске солдатеке на српском народу.”³⁴

Својим радом и богатим археолошким налазима, Народни музеј је већ крајем прошлог и почетком овог века стекао светску афирмацију. Знано се за бронзани портрет Константина великог, шлемове, маске, камеју из Кусатка, стеле банкара и спекулатора из Костолца, кратер из Требеништа, античко сребро, кличевачки идол. Римско сребрно посуђе било је први плен непријатеља.³⁵

Непријатељске власти, после окупације земље, припремале су организовану пљачку не само

Сл. 2. Изглед унутрашњости војничке цркве Ружнице у склопу Београдске тврђаве 1915. године (архив Музеја града Београда)

Fig. 2. Aspect intérieur de l'église militaire Ružica dans l'enceinte de la forteresse, en 1915. (Archives du Musée de la ville de Belgrade).

³³Годишњак СКА, књ. XXVIII, Београд 1914—1919, 205—207.

³⁴Д. М.: *Страхоте у Србији*, „Венус”, Загреб 1919., 7.

³⁵Ђ. Мано—Зиси: *Стотвадесет година постојања и двадесет послератних година Народног музеја у Београду*, Годишњак града Београда, књ. XI—XII, Београд 1965, 345.

из музеја, већ и из осталих културних институција. Узимање предмета организовано је од највиших власти, али било је праћено и полуслужбеним начином, којим су се служиле поједине установе на своју руку и за своје потребе. Тако се Универзитет Хале Виртемберг лично обратио Макензену, тражећи комплете штампе која је у Београду излазила почетком XX века: Самоуправу, Пијемонт, Политику, Одјек и друге. Нађени комплети имали су се одузети од власника.³⁸ Свака од окупаторских институција тражила је предмете за попуну својих збирки. На тај начин, опљачкани су музеји, лабораторије, библиотеке, позоришта, већином из Београда. Највећа несрећа била је у томе што се није ван музејских зграда чувао дупликат евиденције предмета, како би се на основу тога, после рата, поставили реституциони захтеви. Уколико се документација налазила на лицу места, она је уништана.³⁷

Ако је пљачку уметничких предмета вршио појединац, а предмет је био од ширег интереса, онда су се власти умешале да то од њега одузму. Карактеристичан пример за то је крађа уметничких слика из двора, извршена у времену од 24. јануара до 1. фебруара 1916. године. Украдена су четири акварела, од којих су два била рад Паје Јовановића, и шест цртежа. Сlike су покрали официри који су имали приступ у двор. У нади да ће официркрадљивац вратити слике, Политичка управа Генералног гувернмана овако се обратила официрима: „Господа официри, који су у доброј намери... ове слике присвојили нека врате исте у Генерални гувернман — политичкој управи, пуковнику Кернену." Сlike нису враћене, пошто су оне за новог власника имале исту вредност као и за пуковника Кернена.³⁸

Када су после првог светског рата сабране штете које је претрпео Народни музеј, констатовано је да је најозбиљније страдала археолошка збирка, а највише се жалило за кличевачким идолом,³⁹ који је, међутим, недавно пронађен.

Сравњавањем музејских предмета са инвентаром, утврђено је да су, из уметничке збирке нестали следећи предмети: „Рибар и роб" од Симе Роксандића, копија Праксителовог „Хермеса," два цртежа Ђорђа Крстића, пројекат за споменик кнеза Михаила, „Пут ка ослобођењу Истока," три слике Ђорђа Крстића, Тицијанова копија „Старе женске главе," копија „Девојка слави Давида," четири слике Настасије Пљакове: „Пролеће," „Лето," „Јесен" и „Зима," „Кнез Михаило на коњу," рад непознатог сликара, „Успење св. Богородице" на дрвету, рад Лазара Јована Петковића, „Баталцамија" од Арсеновића Панчевца, „Бој Црногораца са Турцима" од Ђуре Јакшића, цртежи Николе Арсеновића, лик Левчанина (на дасци), рад Ђуре Јакшића, цртежи кнежевског литографа Еду-

арда Баумана и икона „Распеће" од Мих. Поповића. Међу тешко оштећеним сликама налазиле су се: „Данте на мору" од Леона Коена, од које је преостало само неколико мањих делова, и „Срби пред црквом св. Влаха у Дубровнику" Марка Мурата.⁴⁰ Непотпуни називи ликовних дела о којима се овде говори, упућује на помисао да су они били добро познати широј јавности.

Од интереса је и податак, да је у тешким ратним данима Министарство просвете имало разумевања за откуп једне веће приватне збирке. Тако је на Крфу откупљена приватна збирка Душана Богдановића, благајника округа призренског. У њој је, поред старог новцских и средњовековних предко стотину врло интересантних објеката који ће бити предмет нарочите публикације, чим се за то укажу материјалне „могућности."⁴¹ После рата Министарство просвете уступило је ову збирку Народном музеју.

Забележен је само један пример скривања материјала од непријатеља. У народни музеј пренесено је после рата сребрно посуђе, које је за време окупације било закопано код манастира Девича. Међу тим посуђем налазио се и познати суд са записом севаста Чузмена.⁴²

Ништа боља судбина није била намењена ни ЕТНОГРАФСКОМ МУЗЕЈУ. Зграду Музеја тешко су оштетиле гранате током борби 1915. године. Тада је 25 великих сандука са одабраним предметима евакуисано у Ниш и Скопље. И овај се материјал у току ратног метежа нашао делом у Косовској Митровици, а делом у Краљеву. Ту их је запленио непријатељ. Други део значајнијих предмета био је склоњен и сачуван у Београду. Предмети из Косовске Митровице и Краљева, враћени су у Београд у жалосном стању, 1916. године. Три четвртине сандука било је полупано, многи су били без поклопца, сви упола испражњени, ствари у њима прашњаве, прокисле, убуђане, измољчане; касније су очишћене и сређене и по списку предате окупаторским властима.⁴³

³⁶Д. Миликић: *Београд под окупацијом у Првом светском рату*, Годишњак града Београда, књ. V, Београд 1958, 290—291.

³⁷Д. Миликић: *наведено дело*, 292.

³⁸Д. Миликић: *наведено дело*, 294.

³⁹*Годишњак СКА*, књ. XXXII, Београд 1923, 301—302.

⁴⁰*Годишњак СКА*, књ. XXXIII, Београд 1924, 187.

⁴¹*Годишњак СКА*, књ. XXIX, Београд 1920, 143, 159.

⁴²*Годишњак СКА*, књ. XIX, 142.

⁴³*Годишњак СКА*, књ. XXVIII, Београд 1914—1919, 230—232.

Још жалоснију слику дивљања пружали су непријатељски војници у згради Музеја и око ње. Немачки војници, поглавито група шофера која је становала у дворишту Музеја, поразваљивала је сва музејска врата, обила ормане и покрала све што је могла. Аустријски војници и из прве и из друге најезде, много су мање пљачкали од немачких војника. Књиге са столова, хартију, преписку, белешке, све су носили у двориште и ложили испод казана. Управник Музеја, који се тада налазио у Београду, више пута се обраћао војној команди да се овом дивљању стане на пут. Тек после двадесет дана војска је некуд отпутовала.

Убрзо потом, стигла је из Беча комисија стручњака, међу којима су били др Мел и Хаберланд из Беча, др Пач из Сарајева, др Семајер из Пеште и други, која се zaloжила око сређивања преосталог дела музејског материјала.⁴⁴

Ратни губици били су огромни и ненадокнадиви. Од 78 фигурина у народним ношњама, затечена је по завршетку рата само једна, а све остале биле су разбацане по разлупаним орманима. Стање у Музеју било је врло тешко, зграда оштећена од борби војних јединица које су ту становале. Па и поред свега тога, Музеј је поново отворен, октобра 1919. године. Предстојао је огроман напор у трагању за предметима које су окупаторске власти разнеле на све стране. Како је то био узалудан посао, приступило се идентификацији предмета са изгубљеним ознакама, у самом Музеју. Овај посао радила је комисија састављена од три члана пуне две године. Резултат тога рада најбоље илуструје чињеница да је од 6359 предмета, колико је било у инвентару до рата, 3393 предмета било исправно.⁴⁵

Од интереса је да се наведе опис жалосног стања Етнографског музеја, из пера аустријског делегата, др Ханса Фолнезића, који је Музеј прегледао 1916. године. Његов званични извештај био је штампан у *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*, XXI Jahrgang 1915—1916, V Heft (ausgeben Anfang Juni 1916), Wien, 1916. Он сматра, да је у Београду, по вредности најзначајнији Етнографски музеј. Међутим, стање у којем је затекао овај Музеј, није се подударало са оним које је знао из литературе. Кроз полупане витрине ствари су извлачене, кидане и растуране по поду. За неке драгоцене црквене ствари, за тринаест потпуно обучених лутака и других појединачних ствари, изрично наводи „да ће бити као ратни плен у Бугарској.“ Кроз полупане музејске прозоре вејао је снег, ветар је наносио кишу, а све заједно мешало се са прашином, што је многе ствари и збирке упропастило. Као утеху наводи да су преостале ствари ипак сређене.

За несрећу, баш пред сам рат, Одбор за приређивање Свесловенске изложбе у Прагу, ра-

Сл. 3. и 4. Оштећења на згради Универзитета на делу где су се налазиле збирке Народног музеја (архив Музеја града Београда)

Fig. 3. et 4. Dommages causés à l'immeuble de l'Université dans la partie où se trouvaient les collections du Musée National. (Archives du Musée de la ville de Belgrade).

заслао је своје чланове по свим крајевима земље ради прикупљања предмета који би илустровали живот и обичаје, којима је српски народ требало да се прикаже на овој изложби. Тај материјал био је смештен у једној шупи, магацинима и лагумима, што је све страдало од артиљеријског бомбардовања. Како су етикете са сандука биле поскидане, веро вало се да се за многи материјал у њима, никада неће сазнати одакле потиче. Овај извештај је завршен закључком, да је ипак очувана знатна етнографска збирка, којој треба наћи погодну зграду за излагање, а то у Београду неће бити тешко, пошто пуно државних зграда стоје празне. Аутор изражава наду, да ће се музеј под аустромацарском управом даље развијати.⁴⁶

Врло уопштени подаци говоре о штетама које је претрпео Војни музеј. Овај музеј отворен је

⁴⁴ Исти Годишњак СКА, 230—232.

⁴⁵ З. М.: *Етнографски музеј у Београду*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 319.

⁴⁶ Исти Годишњак СКА (извештај управника Музеја др Симе Тројановића).

1904. године. Мирно се развијао до ратова 1912—1918. године. Крајем 1915. године, при општем повлачењу, збирке Војног музеја спаковане су у два вагона и заплењене су од стране маџарских трупа код Сталаћа. Један део предмета је разнесен, а други отпремљен у пештански Војни музеј. После рата, предмети однесени у Пешту, делимично су враћени.⁴⁷

Библиотеке

Ништа боље није прошла ни НАРОДНА БИБЛИОТЕКА. Непријатељска артиљерија уништила је читав један магацин у згради Народног музеја, у коме су били смештени дупликати књига и других библиотечких предмета Исто тако, страдало је и једно одељење Народне библиотеке смештено у згради Универзитета. Уочи непријатељске најезде на Београд, 1914. и 1915. године, знатан део библиотечких предмета — нарочито стари рукописи, инкунабуле, ретке књиге, новине и часописи — евакуисан је у унутрашњост, у Ниш. Одатле су сандуци са старим рукописима отпремљени у Косовску Митровицу, где су заплењени. Предмети које су Аустријанци запленили у Косовској Митровици, окупаторске власти су послале за Београд.⁴⁸

Највећи плен којег се домогла Бугарска, представљали су сандуци са старим рукописима, које је Народна библиотека евакуисала у Ниш. Заплењени материјал Бугари су послали за Софију.⁴⁹

После рата, 190 сандука библиотечког материјала, који су опљачкали Бугари, враћено је у Београд. Његовом сређивању није се могло прићи с обзиром на скучени простор који је имала Народна библиотека, као и на предстојећу сеобу из зграде у улици Кнеза Милоша. Тек 1921. године купљена је зграда за Народну библиотеку⁵⁰ и после пресељења почело је њено сређивање.

Пошто је зграда Универзитета за време рата била много оштећена, аустријско заповедништво у Београду преселило је Народну библиотеку и Народни музеј у зграду Врачарске штедионице (ул. Кнеза Милоша бр. 6) и одредило људе да среде оно што се у Београду затекло, као и предмете донесене из Косовске Митровице. Овај посао био је окончан у јесен 1918. године.⁵¹

Потпуно сређивање Народне библиотеке трајало је до 1924. године.⁵²

Деценију и по после свршетка рата, један писани податак указао је да је у рату нестало Никољско јеванђеље, које је, својевремено, штампао Ђура Даничић. Писано за овчарскокабларски манастир Никоље, јеванђеље се чувало у Народној библиотеци у Београду. При-

ликом евакуације књига и рукописа Народне библиотеке у Ниш, јеванђеље је нестало у Нишу, заједно са историјом Мавра Орбинија и другим значајним рукописима.⁵³

Нису у рату страдали само предмети који су чувани у за то одређеним установама, већ је непријатељ систематски уништавао све оно за шта је сматрао да може бити од интереса за српски народ. Сређујући заоставштину историчара Коста Костића, који се као комесар војне болнице у Пироту инфицирао и умро од пегавог тифуса, фебруара 1915. године, констатовано је, да су три његова значајна рукописа историјске садржине страдала у рату. Рукописи су били примљени за штампу у Братству св. Саве и у Просветном гласнику,⁵⁴ где их је вероватно непријатељ уништио. Иначе, Костић је у своје време сматран као веома озбиљан млади историчар, од кога су друштво и наука много очекивали.

И УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА, чији се развој може пратити од 1844. године, прво као Библиотеке Лицеја, а затим Библиотеке Велике школе, претрпела је у првом светском рату знатне штете. Нова зграда Универзитетске библиотеке, подигнута материјалном помоћу Карнегијевог фонда, отворена је маја 1926. године. И за време вођења преговора о изградњи, а и касније, приликом отварања нове библиотечке зграде, говорило се о штетама које је рат нанео овој научној установи. Библиотека је делила судбину Универзитета, у чијем се саставу и згради налазила, када је немилосрдно рушена у току аустријског бомбардовања Београда. Приликом отварања нове Универзитетске библиотеке речено је да је Библиотека отворена „са жалосним остацима библиотека, опустошених и разорених за време рата.”⁵⁵

Нису само велике библиотеке биле плен непријатеља, већ су то биле чак и мање школске библиотеке. После рата, гимназије у Пожаревцу и Пироту, обратиле су се с молбом Академији наука, тражећи Академијина издања за

⁴⁷Д. П.: *Војни музеј Југословенске народне армије*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954. 324.

⁴⁸Годишњак СКА, књ. XXVII, Београд 1928, 152—154.

⁴⁹Исти Годишњак СКА, 152—154.

⁵⁰Исти Годишњак СКА, 152—154.

⁵¹Исти Годишњак СКА, 152—154.

⁵²Исти Годишњак СКА, 152—154.

⁵³С. Пауновић: *Манастир Никоље, Годишњица Н. Чупића*, књ. XLV, Београд 1936, 140.

⁵⁴И. Николић: *Библиографија радова Косте Костића* у књизи: К. Костић: *Стари Пирот*, Пирот 1973, 73.

⁵⁵Љ. Дурковић—Јакшић: *Оснивање Универзитетске библиотеке у Београду*, Годишњак града Београда, књ. XVII, Београд 1966, 238, 248.

⁵⁶Годишњак СКА, књ. XXX, Београд 1921, 122.

попуњавање својих библиотека, пошто су им Бугари за време окупације уништили њихове библиотеке.⁵⁶

Архиви

Дивљање и пљачкање од стране аустроугарске солдатеке обављало се поглавито у Београду, током три године окупације. Приликом упада у разна државна надлештва нису одношени само намештај, слике и библиотеке, већ су пљачкане и одношене и архиве. Из архива су извлечени документи за које су окупационе власти имале интереса, док је други, мање важан архивски материјал, војска продавала пиљарима на кило, као стару хартију. Током окупације, ствари купљене у трговинама завијане су у архивски материјал.⁵⁷

После свршетка рата, архивско питање, као врло актуелно, поставило се приликом склапања мировног уговора с Аустријом, а као најважније — поставило питање реституције архивалија. Између Краљевине СХС и Аустрије закључен је Уговор о регулисању архивалних питања, 5. априла 1920. године.

Одељење за извршење међународних уговора при Председништву Министарског савета тражило је мишљење Академије наука о закључивању Конвенције са Аустријом поводом архива и збирки докумената. Из записника седница Академије сазнајемо о току рада на овом питању.

Приликом прве расправе о архивском питању у оквиру Академије наука, дошло се до констатације да је читав посао вођен нестручно и несистематски и да су наши делегати на Конференцији у Риму, 1921. године, покушали да испослују да се потписани Уговор о регулисању архивалних питања, као неповољан за нашу државу, поништи.

Колико је тај проблем био актуелан види се и по томе, што је на седницу Академије која је расправљала о архивалном питању присуство вао и делегат наше државе др Отокар Рибарж. Он је Академији изложио тешкоће дипломатске природе, износећи да се не нада успеху приликом расправљања овог питања на Конференцији у Риму, пошто се на њој расправљају нерешена питања по сенжерменском уговору, а по том уговору, архивско питање треба да реши наша држава у преговорима с Аустријом. Уколико се, у непосредним преговорима, између наше државе и Аустрије не буде дошло до жељеног споразума, тек тада се треба обратити Конференцији у Риму и са пуно права тражити интервенцију овог међународног тела. Због тога је било непоходно потребно што пре започети преговоре с Аустријом и у случају неуспеха имати довољно времена за обраћање римокој Конференцији,⁵⁸

Академија наука није желела да улази у дипломатске методе које у овом случају треба применити, али је путем Министарства иностраних дела желела да скрене пажњу Влади, да сматра спасавање наших историјских докумената као ствар од највећег научног и националног интереса, коме и Влада треба да поклони дужну пажњу. Као своје делегате у овом послу Академија је предложила или М. Гавриловића, посланика у Лондону, или Драг. Протића, адвоката.⁵⁹

Решавање архивалног питања се протегло и у 1922. годину. Ј. Боинчић, управник Земаљског архива у Загребу, обавестио је Академију о архивима бивше Аустроугарске монархије, који је требало да припадну нашој земљи, и о начину тога извршења. На V заједничком скупу Академија философских, друштвених наука и уметности, од 1. маја 1922. године, проучавање извештаја Ј. Боинчића поверено је комисији од три члана (С. Јовановић, Ст. Станојевић и В. Ћоровић), која је на следећем састанку требало да члановима ових академија поднесе своје мишљење.⁶⁰

На следећем скупу Академија философских и друштвених наука, који је одржан 12. маја исте године, комисија је поднела свој извештај. На првом месту констатовано је, да је посао вођен непланоки и несистематски, да су се само слала разна лица, често по истом послу, да делегати касније одређени нису знали шта су урадили њихови претходници и да се посао често почињао од почетка. У послу су учествовале, свака са свог аспекта, следеће установе: Министарство иностраних дела, Комисија за извршење уговора, Министарство просвете, Академија, Универзитет итд. У свему су одлучујући улогу играли спор и несигуран рад државне администрације и слаб интерес који је владао у министарствима.⁶¹

Да би се свему томе стало на пут и најозбиљније приступило решавању питања реституције архивалија, ова комисија је предложила следеће послове, које Академија наука треба да преузме:

1. да затражи решење Министарског савета да се организација рада о овом проблему њој поверава, сем дипломатских акција које су у домену Министарства иностраних дела;
2. да јој се уступе ова акта о архивима која се налазе у Министарству иностраних дела, Мини-

⁵⁷Л. Лазаревић: *Белешке из окупираниог Београда (1915—1918)*, Београд 1919, 110.

⁵⁸*Годишњак СКА*, књ. XXX, Београд 1921, 136—139.

⁵⁹Исти *Годишњак СКА*, 136—139.

⁶⁰*Годишњак СКА*, књ. XXXI, Београд 1922, 48,

⁶¹Исти *Годишњак СКА*, 51—54,

старству просвете и Одсеку за извршење уговора;

3. да сва акта проучи један одбор, који би на основу тога израдио план о систематском раду за решење и ликвидацију тога питања;

4. да за извршење ових послова од Министарског савета затражи кредит од 100.000 динара;

5. да се одреде личности које могу доћи у обзир при овом раду и да позове Академију у Загребу и музеје у Љубљани, Сарајеву и Сплиту да такође одреде личности за овај рад и

6. да Академија одмах почне да саставља *систематски списак* свих архивалија и музејских ствари за које сматра да треба да их добије наша држава, а исто то треба да учине и институције поменуте у тач. 5.⁶²

Током рада на овом питању, Академији се обратио Г. Јакшић и обавестио је, да у Бечу ради на исписивању однесених аката државних архива, да је о томе поднео извештај Министарству просвете и моли Академију да да оцену његовог рада. Како је исти извештај Академији послало и Министарство просвете, то је Министарству одговорено, да рад на истраживању однесених архива треба убрзати и посао поверити нарочитом лицу, или Г. Јакшићу, ако је Министарство с његовим досадашњим радом било задовољно.⁶³

Одељење за извршење међународних уговора при Министарству иностраних дела тражило је од Академије, октобра исте године, да одреди чланове делегације за закључење Конвенције о архивима с Аустријом. Академија је предложила Ст Станојевића и В. Ђоровића из Београда, Ал. Ивића из Суботице, Ф. Шишића и Ј. Боинчића из Загреба, док је избор личности из Словеније препустила др О. Рибаржу.⁶⁴

Посао на решавању архивског питања претегао се и у 1923. годину. Министарство иностраних дела обратило се Академији, фебруара те године, тражећи, да у складу са договорима између Ст. Станојевића и др О. Рибаржа, припреми пројекат Конвенције, сличне оној коју су потпиоивале Румунија и Чехословачка. У конвенцијама ових држава поименично су наведени сви предмети, па је, слично овоме, и ми требало да поступимо.⁶⁵

На ово тражење, Академија наука констатује да од 1920. године ради на припреми документације за ревизију неповољно закљученог Уговора о архивалном питању између Краљевине СХС и Аустрије. У том смислу, најозбиљнијом сматра своју представку од 28. маја 1922. године, у којој је био детаљно дат програм, шта се имало претходно урадити кад једног дана питање ревизије буде актуелно. Из приложеног преписа тог програма, чији је аутор био Вл. Ђоровић, види се да је потписивање поменутог Споразума било преурањено, што дока-

зују бројни протести стручне природе, приспели после закључења Уговора, од којих је најоштрији био онај, о провенијенцији аката. Констатована је потпуна неусклађеност у раду између Министарства иностраних дела и Академије наука, као заинтересоване научне институције. Министарство је потпуно занемарило све предлоге Академије, тако да се у том послу дошло у ћорсокак. Зато се као најбоље, сматра решење, да читаву ову ствар преузме Академија наука, као институција која једина за то има научни интерес, и то што пре, док бечка влада не промени своје одлуке. Попис би се имао вршити у архивима у Бечу: бившем Дворском и Државном, Ратном, Финансијском и Полицијском архиву, у Грацу: у Земаљском и Намесничком архиву; у Целовцу: у Земаљском архиву, као и у архивима у Пешти. Томе се има додати и попис ствари из Војногеографског завода, Геолошког завода, дворске библиотеке и дворских и државних музеја.

Затим се наводи списак фондова који се односе не само на српске, већ и на шире југословенске области (Acta Turcica, acta Hungarica, acta Pyrica serbica, acta confinii militaris, извештаји конзула, агената и посланика, 52 фасцикле VerschworerAkten о заверама Зрињских и Франкопана, затим акта о Грдановом устанку Stadthaltereiakten Далмације у XIX веку, итд).⁶⁶ Из овог списка види се, да су жеље Академије наука, па према томе и Владе, биле исувише велике и да су премашале обиме реституције архивалија однесених у току првог светског рата.

Интересантно је забележити прегалаштво једног научног радника на плану реституције архивалија. На другом међународном Византолошком конгресу, који је 1927. године био одржан у Беотраду, одато је признање председнику овог Конгреса др Јовану Радонићу. Професор Радонић је нарочите заслуге стекао 1921. године, када је после дужих преговора у Бечу са тадашњим председником Аустронемачке републике В. Ренером, успео да у смислу сенжерменског уговора о миру пренесе из бечког Дворског и Државног архива у Београд, повеље наших старих владара, као и повеље француских и шпанских краљева и осталих западних трговачких република, које је он касније највећим делом публиковао у издањима Академије наука.⁶⁷

У послератним годинама стручне и научне установе залагале су се за доношење не само За-

⁶² Исти *Годишњак СКА*, 51—54.

⁶³ Исти *Годишњак СКА*, 60—61.

⁶⁴ Исти *Годишњак СКА*, 66.

⁶⁵ Исти *Годишњак СКА*, 90—97.

⁶⁶ Исти *Годишњак СКА*, 90—97.

⁶⁷ *Београдске општинске новине*, бр. 11, Београд 1939, 731,

кона о заштити споменика, већ и Закона о архивима, али безуспешно. Зато се и могло десити, да се у време, када су се улагали велики напори да се из Аустрије врате однесени архиви, извесни важни архивски фондови уништавају у самој земљи. Тако су, неколико година после завршетка првог светског рата, војници у једној касарни у Загребу, за ложење ватре употребљавали документа аустроугарске војне архиве. Када је случај обелодањен, министар војске је упутио у Загреб др Влад. Ђоровића, који је ову архиву прегледао и издвојио најдрагоценије документе. Међу тим документима пронађена је и преписка Александра Обреновића са заступницима Србије С. Новаковићем, Христићем и другима. Ову архиву аустроугарске војске власти пренеле су из Београда у Загреб. Две године раније, такође је спасена архива — војни дневници и остали материјал аустроугарских војних области, почев од XVI века. Поводом овога, сматрало се да би најбоље било да министар војске у сарадњи с министром просвете одреди историчаре који би сав овај материјал прегледали.⁶⁸

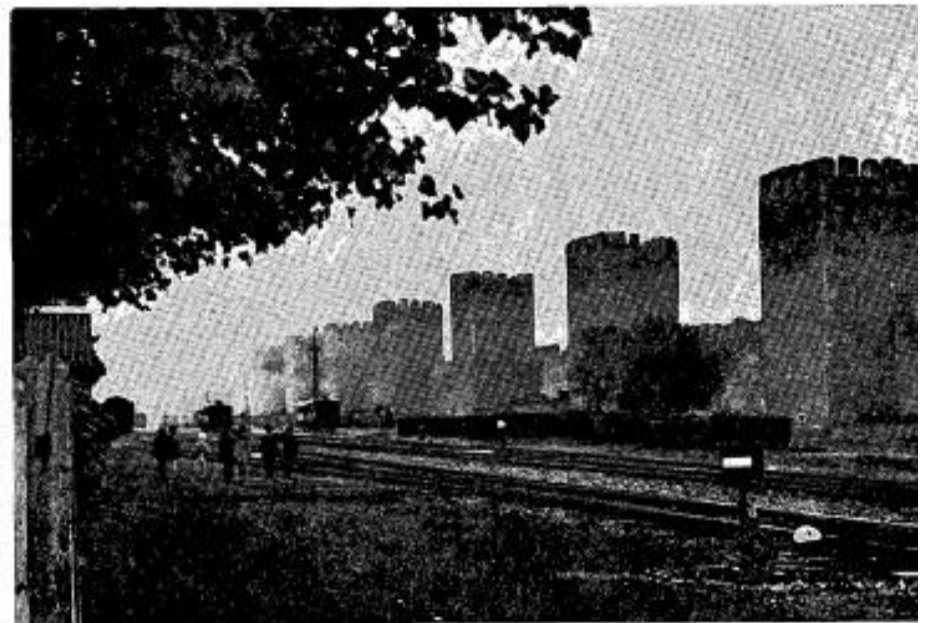
Интересантан је био још један случај. Неки Миладин Поповић у београдској „Народној одбрани“ (VIII, бр. 36 из 1933. године) публиковао је чланак: „Један прилог одговорности за светски рат“, написан на основу једног жандармеријског извештаја Котарском суду у Приједору, који је аутор купио као стари папир. Овај случај послужио је као повод да се изда апел за скупљање архивске грађе по регистратурама средњих начелстава у свим бановинама, а особито на таванима ових зграда, да се спроведе детаљан преглед свег архивског материјала. Веровало се, да би се на овај начин могла спасити значајна архивска грађа, нарочито она која се односи на последњу деценију пред први светски рат.⁶⁹

Универзитет

Велике штете у рату претрпео је и Универзитет. Окупатор је опустошио факултете, опљачкао библиотеке и лабораторије, а многе зграде оштетио и порушио.

Зграда Универзитета, смештена у здању Капетан Мише Анастасијевића, током свог постојања у више махова страдала је у ратним окршајима. Још недовршена, била је изрешетана куршумима у српскотурским борбама, 1862. године, чији је коначни исход био ослобођење Београда од Турака. Она је била мета окупаторских топова са Бежаније, 1914. године, који су је немилице рушили. Чак су по освојењу Београда са ње скинули онај позвати натпис: „Миша Анастасијевић своје отечеству“. У том рату 244 њена студента положила су своје животе.⁷⁰

После завршетка рата, на име репарација из Немачке, добијено је нешто апарата, школског

Сл. 5. Смедеревска тврђава — Изглед градских кула и бедема (према вароши) пре експлозије 1941. године (Фото „Путник“)

Fig. 5. Forteresse de Smederevo, — vue des tours et de l'enceinte (côté ville) avant l'explosion de 1941 (photo «Putnik»).

намештаја и књига, али је то стигло касније, после неколико година. Поред тога, школски простор је био врло скучен, а са изградњом нових факултетских зграда ишло је врло споро. Зато се и могло десити да је једна апаратура, примљена из Немачке на име репарације, која је била намењена Техничком факултету, чекајући одговарајућу просторију, нераспакована дочекала и други светски рат.⁷¹

Академија наука

Најмање штете претрпела је Академија наука. После првог повлачења аустријских трупа из Београда, ствари од вредности које је Академија поседовала (рукописи и старе штампане књиге, историјска архива, рукописи спремни за штампу, новчана документа и хартије од вредности задужбина којима је Академија руковала), спаковане су у 11 сандука и евакуисане у Ниш, где се налазило Министарство просвете; хартије од вредности су у Краљеву предате Министарству финансија а касније су се нашле са архивом Владе на Крфу. Материјал који се налазио у Косовској Митровици, заплениле су аустријске власти, пренеле у Београд и предале Академији.⁷²

Неки од Академијиних сандука погрешно су били враћени Народном музеју, Државној ар-

⁶⁸ Народна старина, бр. 4, Загреб 1924, 92.

⁶⁹ Народна старина, бр. 32, Загреб 1933, 303.

⁷⁰ К. Христић: наведено дело, 415—416, 426.

⁷¹ Б. Ђорђевић: Универзитет у Београду 1863—1963, Годишњак града Београда, књ. IX—X, Београд 1962—1963, 27—28.

⁷² Годишњак СКА, књ. XXVIII, Београд 1914—1919, 131—132.

хиви или Музеју српске земље. Приликом сређивања инвентара у овим установама, када се наилазило на материјал Академије, исти је Академији наука и враћен.⁷³

Утоку ратних година, материјал је поново сређиван. Тако се установило, да су етнографска збирка рукописа, грађа Лексикографског одељења за Академијин речник, као и речничка грађа за Југословенску енциклопедију углавном сачуване.⁷⁴ Збирка старих рукописа и штампаних књига није читава пронађена. Приликом сређивања историјске архиве, установљено је да и она није комплетна.⁷⁵ Комплетно је пренесена и сређена библиотека на српкохрватском језику и ту се не говори ни о каквим штетама.⁷⁶

Потребно је било на првом и другом послератном скупу Председништва Академије наука, саопштење, да је највећи број несталих академијиних предмета, у току евакуације, на крушевачкој железничкој станици пронашао академик пок. Љуб. Ковачевић. Он је узео два сандука материјала, пренео их на сигурно место и сачувао у току рата. Како је и сам академик Љуб. Ковачевић у рату умро, његова је удовица после рата овај материјал предала Академији, не тражећи од ње чак ни накнаду за трошкове превоза материјала од Крушевца до Београда. Материјал враћен Академији комисијски је примљен, уз свечану захвалност коју је Академија изразила гђи Ковачевић.⁷⁷ Секретар Академије, Ј. М. Жујовић, на свечаном скупу Академије, одржаном 7. марта 1920. године, оценио је овај гест док. академика Љуб. Ковачевића као његов последњи велики допринос Академији.

После рата, забележено је, Академији су анонимно враћене књиге из њене библиотеке.⁷⁸ Исто тако, Академија је предала Војној академији у Београду слику „Бој код Два брата“, која је после рата враћена из Пеште и погрешно предата Академији наука.⁷⁹

Упослератним годинама за Академију наука је био проблем — надокнада ауторима за њихова дела која су се налазила у Државној штампарији и која су великим делом уништена. По стављени су бројни захтеви за надокнаду, било од аутора или од њихових породица. Расправљајући о томе на више скупова, Академија је заузела став, да она не може сносити одговорност и накнаду штете за ова дела, пошто она није била кривац томе. Исто, тако, Академија није знала, да ли су се у рату сачували снимци старе српске архитектуре, који су били послати у Лајпциг на репродуковање.⁸⁰

Приватне збирке

Не знамо каква је била судбина приватних збирки у рату. Један непрецизни податак о томе дозвољава да се наслути да су и оне делиле

судбину музеја. Некадашњи председник београдске општине, Коста Главинић, поклонио је 1937. године новооснованом Музеју града Београда преостале примерке своје збирке која је пропала у време првог светског рата.⁸¹

Други светски рат

Првих послератних година сумиране су штете које је рат нанео културним установама, прегледани инвентари и постављени реституциони захтеви. Живот се нормализовао, на рат се заборављало, и у новој држави дошло је до даљег развијања делатности музеја и других сродних установа. Непуне 23 године трајао је тај мирни развој, да би поново дошло до новог, још страшнијег светског рата, који је иначе, нанео више зла споменицима културе, а мање музејима и другим културним установама, ако изузмемо потпуно уништење Народне библиотеке.

Иако се на нашим границама звецкало оружјем, то није било довољно озбиљно упозорење да се приступи раду на заштити споменика културе, како би се бар ублажиле последице предстојећег рата. И други светски рат нас је на овом плану затекао потпуно неспремне.

Споменици културе

Најтежа оштећења у другом светском рату претрпела је СМЕДЕРЕВСКА ТВРЂАВА (сл. 5). Она је током рата теже страдала у два маха — 1941. и 1944. године. Наиме, према подацима забележеним у стручној литератури, 5. јуна 1941. године, услед експлозије композиције са муницијом, а 11. јуна 1944. године, приликом ноћног бомбардовања савезника, смедеревска тврђава је претрпела велике штете.⁸² После рушења у првом светском рату, од експлозије јуна 1941. године, срушене су две куле на зидном платну према Смедереву (од укупно 11 колико их је било)

⁷³Исти *Годишњак СКА*, 134.

⁷⁴Исти *Годишњак СКА*, 137.

⁷⁵Исти *Годишњак СКА*, 141.

⁷⁶Исти *Годишњак СКА*, 145.

⁷⁷Исти *Годишњак СКА*, 57, 59, 135.

⁷⁸*Годишњак СКА*, књ. XXIV, Београд 1925, 93.

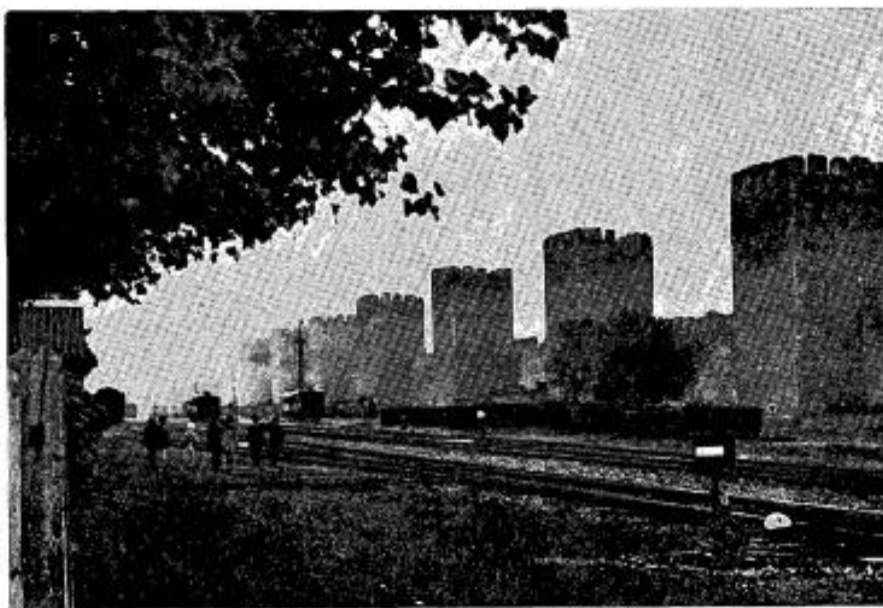
⁷⁹*Годишњак СКА*, књ. XXI, Београд 1922, 57.

⁸⁰*Годишњак СКА*, књ. XXVIII, Београд 1914—1919, 52.

Годишњак СКА, књ. XXXII, Београд 1923, 24, 64. *Годишњак СКА*, књ. XLII, Београд 1933, 89.

⁸¹М. Дабижић: *Библиотека и Музеј града Београда од 1929—1941*, с нарочитим освртом на рад Музеја, *Годишњак града Београда*, књ. XX, Београд 1973, 485.

⁸²Ђ. Бошковић: *Стање средњовековних споменика у југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе*, Музеј, св. 1, Београд 1948, 105.

Сл. 5. Смедеревска тврђава — Изглед градских кула и бедема (према вароши) пре експлозије 1941. године (Фото „Путник“)

Fig. 5. Forteresse de Smederevo, — vue des tours et de l'enceinte (côté ville) avant l'explosion de 1941 (photo «Putnik»).

и уништени су зупци на готово свим зидним платнима тврђаве. Неке од кула су тада попуцале.⁸³ У ствари, највише су били оштећени део око јужне улазне капије, затим ма приградским кулама између малог и великог града, а такође и на другим местима. Друга кула са истока (на јужном зиду), потпуно се одвојила од свога лежишта и јако се нагла у поље (сл. 6 и 7).⁸⁴

Међутим, у ратном дневнику војног команданта области, пуковника Ронера, забележено је да је 5. јуна 1941. године, у 14 часова и 14 минута, дошло до експлозије муниције у слагалишту које се налазило у смедеревској тврђави. Варош је доста порушена, а међу цивилним становништвом и војним лицима било је жртава. На место несреће упућене су санитетске и друге екипе, као и одред од 80 српских жандарма. До експлозије је дошло паљењем барута, али се не каже на који начин.⁸⁵

Зидине смедеревске тврђаве знатно су заштитиле варош од већег разарања.⁸⁶

У извештају шефу Генералштаба Вермахта, пуковник Ронер даје опис места експлозије. Тврђава је доста оштећена, а на месту где се налазио барутни магацин створен је кратер (који је затрпан 1945. године). Оружје и разни експлозивни расути по читавој тврђави, прекривени танким слојем земље, представљали су опасност од нове експлозије. Пуковник Ронер предлаже да се ратни материјал који је остао у тврђави покупи и пошаље у фабрике на прераду.⁸⁷

О даљој судбини Смедеревске тврђаве у годинама немачке окупације може се нешто више сазнати из приватне документације арх. Ивана Здравковића, научног саветника у пензији, који је тада, као стручњак музеја, у више махова по

различитим пословима, углавном везаним за тврђаву, боравио у Смедереву. Арх. И. Здравковић ми је љубазно уступио ову своју документацију за обраду и публикавање, на чему му најтоплије захваљујем.

Тако сазнајемо, да је одмах после експлозије образован изванредни Комесаријат за обнову Смедерева. По налогу Комесаријата, приступило се изради планова за ову обнову, где се међу првима, а у вези са Смедеревском тврђавом, налазе планови Генералне дирекције српских железница о премештању железничке станице и колосека на нову локацију.

Ови планови су били завршени већ децембра 1941. године и за њих је тражена сагласност тадашњег Министарства просвете. Тројица стручњака које је Министарство одредило (Бранко Поповић, Александар Дероко и Иван Здравковић) прегледали су ове планове, који су били израђени у две варијанте, и одбили их, јер су обе варијанте знатне штете наносиле самој тврђави.

Наиме, према првој варијанти требало је насути дунавску обалу и поред бедема тврђаве према Дунаву провести железничку пругу. Ова варијанта је била и далеко скупља, јер је захтевала насипање обале. Друго, јевтиније решење било би провођење пруге кроз саму тврђаву избијањем зидних платна на улазу и излазу, што би, по мишљењу Дирекције железнице нанело мање штете тврђави.

У свом мишљењу датом Министарству просвете наведени стручњаци дословце кажу: „Оба два предложена начина би управо упропастила Смедеревску тврђаву и као старину и као нашу највећу историјску драгоценост и као несравњиву лепоту и реткост светскога ранга. Не сме се ни за тренутак сметнути с ума, па ни у овим најтежим данима нашег народног живота, да је ова тврђава најлепши и најзнаменитији град средњовековне Србије и један од највећих градова у Европи. Ова тврђава је онда када је саграђена важила као јединствен пример цивилне и војне архитектуре. Данас она представља културни и естетски објекат од непроцењиве и неисплативе вредности и значаја. Она је данас још и најживљи доказ наше народне културе и државотворне афирмације.“

Одбијајући оба предлога, Комисија је сматрала да би индустријску зону Смедерева из западног дела вароши требало дислоцирати у источни

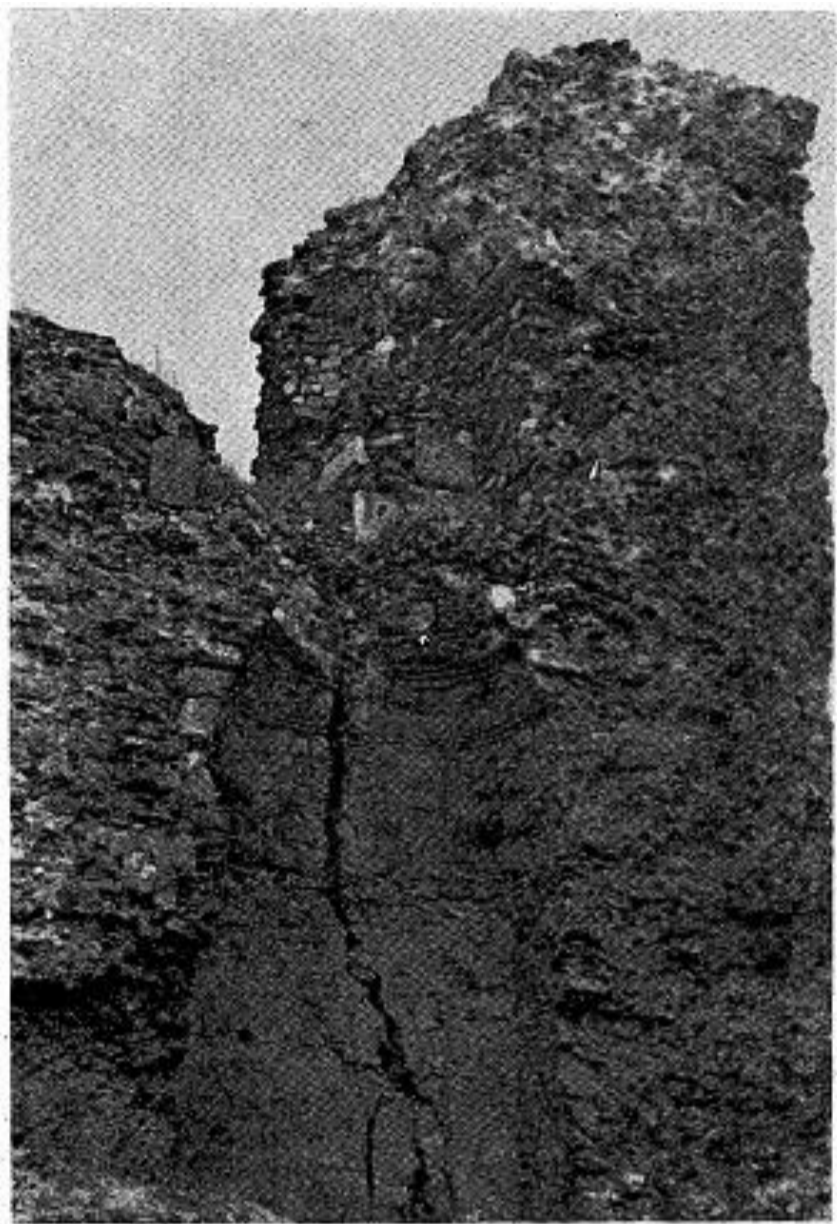
⁸³ Арх. И. 3.: наведено дело, 149.

⁸⁴ Б. Бошковић, наведено дело, 105.

⁸⁵ М. Вулетић: *Експлозија муниције у Смедеревској тврђави*, 5. јун 1941, пос. изд. књ. 11, Смедерево 1971, 16.

⁸⁶ М. Вулетић: *наведено дело*, 11.

⁸⁷ М. Вулетић: *наведено дело*, 29.

Сл. 7. Смедеревска тврђава (детал) — Оштећења на донжон кули у Малом граду (фото арх. И. Здравковић)

Fig. 7. Forteresse de Smederevo, (détail), — Domages causés au donjon dans la petite ville (Photo: arch. Zdravković).

део, у Годоминско поље, почев од ушћа Језаве па даље на исток, заједно са пристаништем. Да железничка постројења не би ометала тврђави, требало је тунелом испод ње провести железничке колосеке; односно, премештањем индустријске зоне источно од вароши, ова потреба за изградњом тунела, отпада, пошто би се железница изградила у сасладу са индустријским потребама града.

Није познат даљи ток ових договора око провођења железнице око смедеревске тврђаве или кроз њу. Ни до каквих радова у овом смислу није дошло, вероватно због тога што се у тешким ратним приликама није ни могло мислити на овако велике инвестиционе радове.

О даљој судбини смедеревске тврђаве у ратним данима обавештава нас иста група стручњака, која је, јануара 1942. године, израдила врло детаљан и студиозни програм радова на осигурању смедеревске тврђаве. Тај програм предвиђа: као прво, ослобађање тврђаве од муниције, детаљна археолошка ископавања на читавом простору Смедеревске тврђаве, организацију посла коју ће пратити Комисија од 3—5

чланова, начин архитектонског снимања како откривених делова, тако и појединачних градских кула и бедема. Интересантно је, да је код конзерваторских радова било предвиђено да се према пројекту прво конзервира једна кула и једно зидно платно који су најмање оштећени, па тек пошто ове радове буде примила Комисија, да се постепено иде ка све оштећенијим кулама и зидним платнима. Програм предвиђа и читав низ практичних радова везаних за организацију посла, као што су: број радника, изградња бараке за смештај ископаних предмета, формирање музеја итд.

Комисија се залагала само за потпунију рестаурацију оних делова тврђаве који су страдали од експлозије јуна 1941. године, док би се остали делови тврђаве само конзервирани.

Већ током 1942. године отпочели су први радови на Смедеревској тврђави. Стручни руководилац тих радова био је арх. Миливоје Радовановић. План рада те године био је разматран јуна месеца и препоручен на одобрење изванредном комесару за обнову Смедерева. Он је предвиђао рестаурацију најмање оштећених кула на градском платну према Смедереву. После рестаурације ове куле приступило би се снимању суседне куле и зидног платна и тако редом.

Да би радови могли отпочети, било је потребно да се тврђава очисти од преостале муниције што је по предвиђањима могло бити завршено до септембра 1942. године.

Не зна се тачно када су радови започели, али већ јула месеца следеће године били су видљиви први резултати. Већ почетком тог месеца вршени су завршни радови око откопавања грађевине у Великом граду, купатила из раног турског периода. Ископавања су вршена и у Малом граду, где су пронађени остаци неких грађевина, тада још неутврђене намене. Откопана је и основа улазне капије која је из Великог водила у Мали град (срушена у првом светском рату). Том приликом пронађени су камени квадери са кривинама, на основу којих би могла да се реконструише сама капија, која би била полукружног облика. Од ситних налаза пронађен је, између осталог, и један средњовековни прстен у емаљу. Геометри су били почели са детаљним снимањем тврђаве.

И последњи податак из ове документације, који се односи на смедеревску тврђаву, јесте извештај, поднесен у другој половини месеца октобра 1943. године, о прегледу до тада извршених радова на тврђави. Комисија је констатовала да је руководилац радова врло савесно обавио свој посао и да му се у том смислу не могу ставити никакве примедбе. Замерено му је што делове откопаних грађевина у Великом и Малом граду не држи довољно чисто. Наложено му је да изради планове ових ископаних зграда

и да их изложи код сваке од њих, са кратким легендама. Судаћи по извештају, изгледа да је било доста покретних предмета пронађених приликом археолошких радова; они су хронолошки класификовани и припремљени да се изложе у једној витрини која би се поставила у канцеларији председника општине. Комисија је прегледала и израђене планове за даље конзерваторске радове на кулама и зидним платнима и нашла да су они врло квалитетно урађени. Договорено је шта да се припреми како би рад отпочео у пролеће 1944. године.

На жалост, до овог рада уопште није дошло, јер је у пролеће 1944. године рат добио други обрт. Отпочела су савезничка бомбардовања у којима је поново страдала смедеревска тврђава. Од ноћног бомбардовања, јуна 1944. године, смедеревска тврђава страдала је много више, него што је то био случај приликом експлозије, 1941. године. Тако је страдао део града према Дунаву и главно зидно платно према железничкој станици. у самој унутрашњости града, једна већа бомба пала је на темеље ископаног турског амама, а две веће бомбе на куле малог града, тако да је друга кула (рачунајући од дунавске стране) великим делом порушена.⁸⁸

Према локалним изворима, ово бомбардовање се збило у ноћи између 16. и 17. јула 1944. године.⁸⁹

Приликом експлозије 1941. године страдала је, мада у мањој мери и гробљанска црква у Смедереву, која потиче с краја прве половине XV века. На њој је порушена позније саграђена припрата, као и једна мала грађевина која је уз цркву била прислоњена с јужне стране.⁹⁰

Још једну штету претрпело је Смедерево у првим ратним данима 1941. године. При Гимназији је постајала збирка споменичких предмета. Део ових предмета нестао је приликом бомбардовања, 6. априла 1941. године у 8 часова ујутру, док је други део збирке уништен за време експлозије, 6. јуна 1941. године. Вредност збирке је била тада процењена на 2.200 динара.⁹¹

Ни остале споменике није у рату очекивала боља судбина. Тако је црква манастира Добруна (из 1380их година) Немцима за време рата користила као магацин за mine. Пред повлачење, у јануару 1945. године, они су је бацили у ваздух. Од ње су тада једино преостали предворје, у својој пуној висини, и део припрате. Већ у септембру 1945. године, црква је нестручно обновљена.⁹²

Ђурђеви Ступови у Расу код Новог Пазара, који су се одржали налазили у рушевинама, у последњем рату су веома тешко страдали. Потпуно су порушени остаци обеју западних кула, као и добар део источних поткуполних зидова. Северни зид је јако напукао. Непосредно крај Ђурђевих Ступова, у приземљу старе куле.

претвореном у капелу, за време окупације закречени су познати ктиторски портрети с краја XIII века.⁹³ Најтрагичније је било то што је, поред ових рушења, балистичка жандармерија нагонила становништво околних села да са Ђурђевих Ступова руше и разносе камен за градњу околних бункера. Капела у којој су били прекречени ктиторски портрети — служила је током рата балистима као караула.⁹⁴

У таку протеклог рата тежа оштећења претрпела је и Жича. Она је одмах у почетку рата била погођена већим бројем пушчаних зрна, али то на споменику није оставило теже последице. Један погодак из топа лакшег калибра прилично је оштетио зид на саставу између олтарске апсиде и јужног дела источног зида, на висини од око 5,00 m, али ни ово оштећење није било сувише озбиљно. Грађевина је највише страдала од пуног поготка једне бомбе у северни параклис, крај припрате. Том приликом уништен је источни део параклиса, заједно са куполом, затим, северни зид западног травеја, са пиластрима на северозападном углу под куполом. Тада су ту уништене и све фреске из прве четвртине XIII века, а међу којима је најпознатија била фреска са ликом св. Јована Крститеља. Остале фреске биле су прекривене дебелим слојем прашине. Избијено је још и неколико врата и прозора, а јако је био оштећен и кров. Још за време рата призидани су порушени делови и оправљен је кров.⁹⁵

Извесне штете у рату претрпела је и београдска тврђава. Порушени су војни магацини и касарне, те је без икакве тешкоће тај терен прешао из руку војске на Општину града Београда.⁹⁶ То нису биле све штете које је претрпела београдока тврђава. У доњем граду минирана је друга савска капија. Магацин за муницију, који је имао интересантан полуобличасти свод, порушен је на исти начин. Такође је порушен део бедема према Сави (дуж кланичке пруге) са веома лепом капијом од камена. Бедем је порушен у дужини од неких 400—500 m ради

⁸⁸ Арх. И. 3.: *наведено дело*, 149.

⁸⁹ М. Вулетић: *наведено дело*, 30.

⁹⁰ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 105.

⁹¹ Л. Павловић: *Музеј и споменици културе Смедерева*, 15.

⁹² Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 96.

⁹³ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 100.

⁹⁴ В. Дамјановић: *Конзерваторски радови на Стубовима у Расу*, 106.

Б. Вуловић: *Радови на заштити манастира Жиче, Ариља, Бање, Милешева, Патријаршије и Грачанице*, Музеји, св. 1, Београд 1948, 115.

⁹⁵ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 103.

Б. Вуловић: *наведено дело*, 115.

⁹⁶ Д. Јовановић: *Заштита и уређење Београдске тврђаве*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 404,

постављања дуплог колосека за железничку пругу (пристаниште—кланица). Порушени су даље, велики магацин са интересантним пруским сводовима, као и мала капија у близини куле Небојше. Оштећена су капија принца Евгенија Савојског и турски амам, док је стара капија испод цркве Ружице порушена до темеља.⁹⁷

И манастир Девич код Косовске Митровице у току рата неколико пута је паљен и разаран. Део цркве, који је потицао из XV века, готово је потпуно порушен. Од њега је остало нешто зидова на северној и источној страни, покривених фрескама које су и саме доста оштећене. Познији делови грађевине на северној страни, са живописом из XVI и XIX века, боље су очувани, иако су и они оштећени.⁹⁸

Остали, значајнији средњовековни споменици у Србији прошли су са лакшим оштећењима, углавном од пушчаних зрна. Та, на изглед ситна оштећења доводила су до прокишњавања, што је у црквама где је било фресака стварало доста проблема.

Тако је пушчаним мецима била погођена Богородичина црква у Студеници, али без тежих последица. Од детонација су попрскали неки прозори, а већ дотрајао кров од ћерамиде, на неким местима је пропуштао воду која је влажила зидове.⁹⁹

Слично је прошла и црква св. Николе у Дабру на Лиму (манастир Бања), која је добила неколико погодака пушчаним зрнима, али без већих последица.¹⁰⁰ Исти је случај био и са црквом св. Ахилија у Ариљу. Пушчана зрна која су оштетили кров довела су касније до прокишњавања.¹⁰¹

Иако нису били оштећени, ипак су тешко прошли у рату манастири Сопоћани и Милешево. Сопоћани су Немцима у току рата служили као штале. По њиховом одласку било је ђубрета „до више колена.“ Тада су полупани многи прозори, тако да су унутрашњост цркве заливали киша и снег, што ни мало није било повољно за фреске.¹⁰² Милешево су Немци прво претворили у болницу, а затим у шталу. После ослобођења из цркве су извучене четири мртве мазге и 70 кола ђубрета.¹⁰³

Нису само монументални и значајни споменици културе, који се налазе у близини већих насеља, били предмет разарања за време рата, већ су и мање познати споменици у брдским и тешко приступачним пределима наше Републике делили исту судбину, а да за њихове штете чак и не знамо. Није морао да их уништава само непријатељ, већ је и неразвијена свест нашег човека доприносила оштећењима или уништењима. Навешћемо неке такве примере.

У планинским селима у долини Ибра, манастирска црква у Дубоком Потоку, која је била об-

новљена у XVIII веку највећа светиња у овом крају, имала је у свом поседу доста рукописних књига двеју рецензија. У њој су се између осталог налазили: Цветни триод из XIV века на пергаменту, житије св. Саве по Доментијану из XVI века, рукописни Панегирик, зборник Божицара Вуковића, штампан у Млецима 1538. године и многе друге књиге, које су већином пропале у току другог светског рата, када је и манастир страдао.¹⁰⁴

Једно од најинтересантнијих средњовековних гробаља са огромним обрађеним каменим плочама налазило се на Врапчанском Брду. У току другог светског рата, па и после њега, сељаци су вадили и разбијали надгробне плоче и од њих правили куће, тако да су од читавог гробаља видљиви два-три гроба и доста рупа.¹⁰⁵

У селу Зупчу пронађени су остаци старог, груписаног насеља, у чијој су близини били старо српско гробље и рушевине цркве коју су Зупчани обновили 1938. године. У току рата балисти су оштетили кров и однели врата са цркве.¹⁰⁶

Да споменемо опет цркву у селу Орљанима у Топлици, која је страдала и у другом светском рату. У пролеће 1944. године, црква је оштећена од шрапнела, тако да су трагови тих оштећења били видљиви не само на зидовима, већ и на царским дверима, као и на икони Христа Спаситеља јужно од двери.¹⁰⁷

Много су оскуднији подаци о штетама које су бугарске окупационе власти нанеле споменицима културе у другом светском рату. То не значи, да их је мало било, већ многе од њих нису ни биле забележене.

У Врању су бугарски окупатори уништили две плоче у цркви, на којима су била урезана имена парохијана изгинулих у ратовима 1912—1918. године.¹⁰⁸

Поред заједничке гробнице преко 200 родољуба, које су бугарски окупатори стрељали у Равништу недалеко од Ајдановца, они су систе-

⁹⁷ Арх. И. 3.: *Оштећење Београдске тврђаве у овом рату*, Музеји, св. 1, Београд 1948, 150.

⁹⁸ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 99, 100.

Б. Вуловић: *наведено дело*, 115.

⁹⁹ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 102.

¹⁰⁰ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 97.

¹⁰¹ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 96.

¹⁰² Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 101.

¹⁰³ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 97.

Б. Вуловић: *наведено дело*, 115.

¹⁰⁴ М. Лутовац: *Ибарски Колашин*, насеља СЕЗ, књ. 34, Београд 1954, 92.

¹⁰⁵ М. Лутовац: *наведено дело*, 158.

¹⁰⁶ М. Лутовац: *наведено дело*, 127.

¹⁰⁷ Т. Танасијевић: *наведено дело* (рукопис), 244.

¹⁰⁸ П. Гагулић: *Споменица Саборног храма свете Тројице у Врању 1838—1858—1958*, 24,

матски уклањали трагове свог ранијег боравка у топличком крају.¹⁰⁹ Тако су у Прокупљу, са опоменика борцима првог светског рата и топличког устанка, скинули мермерну плочу на којој су били урезани подаци о њиховим зверствима у Топлици.¹¹⁰

Нечувени злочин десио се у цркви св. Петра и Павла у Кривој реци, селу на обронцима Копаника (изнад Бруса).

Према натпису који се налази изнад портала, види се, да је црква саграђена 1612. године, а живописана 1621. године, трудом попа Вуксана,¹¹¹ односно Вукена како су га протумачили разни истраживачи. У оскудним подацима очуваним у литератури, који се односе на ову цркву, натпис и година градње прочитани су различито. Тако Вл. Петковић пише да се црква почела градити 1618. године „трудом попа Вукена¹¹² за шта налази податке у Записима и натписима.¹¹³ Без обзира на ово, мала једнобродна црквена грађевина постала је симбол страдања. Једна немачка казнена експедиција минирала је цркву у којој се налазило педесеторо људи. Поред свог културноисторијског значаја, овим актом окупаторских власти црква је добила и својство споменика НОБ.

Музеји

Музејске установе сачекале су други светски рат потпуно неспремне. Једино је Музеј града Београда (који се до ослобођења налазио у склопу Библиотеке града Београда), после догађаја од 27. марта 1941. године, најдрагоценије предмете и документе Библиотеке и Музеја склонио у трезоре Народне банке¹¹⁴ Августа 1940. године, историјска архива града Земуна, која почиње са 1740. годином, припојена је Библиотеци и Музеју града Београда. У првим ратним годинама, ова архива остала је поштеђена од ратних разарања и уништења, али 1944. године, када је запретила опасност од савезничког бомбардовања, архив је склоњен у трезоре Народне банке.¹¹⁵

Иначе, Музеј града Београда је претрпео највеће штете од свих београдских музеја. Бомбардовањем 6. и 7. априла 1941. године, изгорели су кров и највиши спрат музејске зграде, док су остали спратови остали неоштећени. Том приликом уништено је око 250 слика старијих српских и познатих новијих југословенских уметника.¹¹⁶ Сводећи биланс ове штете, констатовано је, — изгореле су 244 слике. После губитка збирке Јоце Вујића на Техничком факултету у Београду, ово је највећа штета, коју је претрпела наша ликовна уметност у овом рату.¹¹⁷

И Библиотека града Београда за време рата осиромашена је за 4.266 књига. Велики број књига нестао је заједно са људима који оу их узели на читање, док су извешан број књига уништили немачки војници, у време када су

били смештени у просторијама Библиотеке. Пред крај рата, значајније и скупље књиге пренете су на чување у трезоре Народне банке, заједно са скупоченим предметима из Музеја.¹¹⁸

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ који је врло много страдао у првом светском рату, из другог рата изашао је скоро неоштећен. Године 1938. био је пресељен у зграду на углу Његошеве и улице Ивана Милутиновића (зграда данашњег Природњачког музеја), где се уопште није могло излагати. Музејске збирке остале су магациониране све до 1945. године. На тражење окупаторских власти да се Музеј постави, музејско особље је на вешт начин ово одуговлачило све до 1944. године, када је у Балканској улици бр. 7 постављен један део музејских предмета. Савезничко бомбардовање, 16. априла 1944. године, онемогућило је отварање изложбе. Зграда у којој је била постављена изложба оштећена је од бомбардовања, а са њом и многи музејски предмети. После тога, музејски предмети су упаковани и смештени делом у трезоре Народне банке, а делом у подруме зграде у Његошевој улици.¹¹⁹

Теже је страдао ШКОЛСКИ МУЗЕЈ ГРАДА БЕОГРАДА, који је претрпео доста велике штете. Сељен је до рата и у току рата од школе до школе („Св. Сава," „Жарко Зрењанин" и II мушка гимназија) у којима је боравила и окупаторска војска. Велики број драгоцених предмета војска је разнела. Међу однесеним предметима била је дивна збирка старог оружја. После рата, остатак предмета и нешто намештаја понавно су пресељени у зграду Основне школе „Св. Сава."¹²⁰

ШУМАРСКО-ЛОВАЧКИ МУЗЕЈ израстао је из збирке Лугарске школе у Параћину, 1921. године. Та збирка пренесена је, 1931. године, у Београд у конак кнеза Милоша у Топчидеру,

¹⁰⁹ Б. Илић: *наведено дело*, 54.

¹¹⁰ Б. Илић: *наведено дело*, 46.

¹¹¹ Б. Вуловић: *Конзерваторске белешке са терена*, Зборник Архитектонског факултета, књ. IV, Београд 1957, св. 3, 11.

¹¹² В. Р. Петковић: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, пос. издање САН, књ. CLII, Београд 1950, 155.

¹¹³ Љ. Стојановић: *Записи и натписи*, књ. I, 1062, 1065; књ. IV, 6950.

¹¹⁴ М. Дабижић: *наведено дело*, 488. ¹¹⁵ Л. Ђелап: *Градска Државна архива у Београду*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 365.

¹¹⁶ М. Дабижић: *наведено дело*, 488—489.

¹¹⁷ Д. Медаковић: *Музеј града Београда*, Музеји, св. 1, Београд 1948, 137.

¹¹⁸ Н. Дамјановић: *Библиотека града Београда*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 368.

¹¹⁹ З. М.: *наведено дело*, 320.

¹²⁰ Д. Б.: *Школски музеј града Београда*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 323.

где је основан Шумарско-ловачки музеј. За време другог светског рата из овог Музеја нестали су: збирка капиталних трофеја, оружја, поједине слике, књиге инвентара и већина књига из музејске библиотеке.¹²¹

Ратни дани 1941. године затекли су и ВОЈНИ МУЗЕЈ неспремним. Предмети нису били снимљени, нити је за њих постојала одговарајућа документација, те је после рата било отежано трагање за њима. Ратни музеји из Беча и Берлина слали су у неколико наврата своје представнике, који су вршили пљачку предмета, у чему им је помогао Музејски савет, састављен од капитулантских генерала. Међу однесеним предметима најзначајнија је била колекција оружја и опреме династије Петровића, међу њима 147 предмета који су припадали Његошу, затим предмети везани за личности из династије Обреновића, Карађорђевића, Кастриотића, турских великаша и других. Окупаторске власти су се увелико занимале за све предмете који су посредно или непосредно били везани за немачку културу и војску — слике, књиге, топове, оружје, заставе и осталу војну опрему. По курсу из 1948. године, целокупна материјална штета нанесена Војном музеју процењена је на 280.770.000 динара.¹²²

Од музеја у унутрашњости земље, најтрагичнију судбину доживео је Музеј у Нишу, који је до темеља био уништен бомбама приликом савезничких бомбардовања.¹²³

Библиотеке

Поред штета које је претрпела Библиотека града Београда, у чијем се склопу налазио и Музеј, о чему је напред било речи, ненадокнадиве штете претрпела је национална култура потпуним уништењем Народне библиотеке, спаљене у првим ратним данима 1941. године.

Народна библиотека је основана тридесетих година прошлог века. Неколико значајних бележака о њеном оснивању брзо су пале у заборав, док Јован Бошковић у чланку: „Народна библиотека и Музеј“ из 1881. године није изнео белешку Павла Стаматовића о оснивању Народне библиотеке. По њој, Народна библиотека у Београду основана је на дан 15. фебруара 1832. године од више старатеља (попечитеља), а врховни покровитељ и приложник био је господар Јеврем. Мисао о оснивању Народне библиотеке поникла је у Возаревићевој књижари.¹²⁴

Оснивање библиотеке извршено је свечано, у присуству угледних световних и црквених лица; од стране владајуће куће био је присутан Јеврем Обреновић, који се као пријатељ књижевности примио покровитељства. Приликом њеног оснивања даровао јој је: »Rege Enciclopedie«, тј. лајпцишку »Allegemeine Deutsche Real Enciclopedie«. Црквени чин освећења извршио

је београдски протопрезвитер Милосав Поповић. Према овоме, Народна библиотека основана је свечано, као полудржавна установа, под покровитељством владаочева брата.¹²⁵

Најзаслужнија личност за оснивање Народне библиотеке био је Глигорије Возаревић. Своје име Библиотека носи од оснивања, из ког времена потиче и обавезни примерак. Њено оснивање јавност је била дочекала као значајан догађај у културном животу српског народа.¹²⁶ У току прве ратне (1941) године, на једном од скупова Академије наука, управник Народне библиотеке прочитао је извештај о томе, како је Библиотека изгорела за време бомбардовања. Књижни фонд од преко 350.000 књига, међу којима је било веома старих и ретких рукописа и књига, изгорео је заувек.¹²⁷

Први кораци у обнављању књижног фонда Народне библиотеке предузети су већ крајем те прве ратне године. На тражење Народне библиотеке, Председништво Академије наука, на свом скупу од 12. XII 1941. године, одлучило је, да се Народној библиотеци уступе по два примерка свих издања Академије наука, од којих има на складишту бар 15 примерака.¹²⁸

Универзитет

Ни у другом светском рату Београдски универзитет није остао поштеђен од разарања и пљачки. У првом налету непријатеља, једна од бомби била је бачена на историјско — Капетан-Мишино здање. Она је пробила кров и два спрата, експлодирала је у приземљу, у Јагићевој библиотеци, која је била део Српског семинара. Зграде других факултета, завода и института у склопу Универзитета претрпеле су такође знатне штете. Бомбардовањем су биле порушене или спаљене: Ботаничка башта и завод, Метеоролошка опсерваторија, Физиолошкохистолошки институт Медицинског факултета у коме су били смештени: Хемијски, Ботанички и Физиолошки институт, затим, Патолошкофизиолошки и Хистолошки институт Ветеринарског факултета, нова, још недовршена зграда

¹²¹ Л. П.: *Шумарско-ловачки музеј*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 331.

¹²² Д. П.: *Војни музеј Југословенске народне армије*, Годишњак Музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 324—325.

¹²³ Ђ. Бошковић: *наведено дело*, 63.

¹²⁴ М. Кићовић: *Постанак Народне библиотеке у Београду*, Годишњак Музеја града Београда, књ. II, Београд 1955, 205.

¹²⁵ М. Кићовић: *наведено дело*, 208.

¹²⁶ М. Кићовић: *наведено дело*, 215.

¹²⁷ В. Глишић: *Злочини нациста и квислинга у Београду 1941—1944*, Годишњак града Београда, књ. XVI, Београд 1969, 47.

¹²⁸ *Годишњак СКА*, књ. LI, 1941—1944, Београд 1946, 49, 56.

Дечје клинике, Институт за паразитологију и Хируршка клиника, оба при Ветеринарском факултету. Делимично су биле оштећене обе зграде Техничког и нова зграда Правног факултета.¹²⁹

Немачки окупатор плански је пљачкао и упропашћавао добра Универзитета. Сви факултети, семинари, институти, лабораторије, библиотеке и збирке претрпели су велику материјалну штету, изгубивши добра годинама прибирана из скромних средстава која је народ одвајао за свој Универзитет. Оно што није бомбама срушено и спаљено, оштећено је, и опљачкано у току окупације. У оштећеним институтима било је међу предметима ретких и уникатних књига, необјављених радова у рукописима, започетих експерименталних радова, драгоцених научних збирки — све оно што представља непроцењиву вредност за Универзитет и науку уопште.¹³⁰ У рушилачком бесу, приликом повлачења из Београда у октобру 1944. године, Немци су спалили зграду Универзитета, у којој је било смештено неколико завода Филозофског факултета. У пламену ове зграде нестала је и чувена „Физичка сала“ која је, у данима стварања студентског покрета у последњој деценији пред други светски рат, служила као збориште демократске и слободарске омладине Београдског универзитета. Зграда је обновљена 1945. године.¹³¹

После завршетка рата, када су пописане штете које је претрпео Београдски универзитет, њихова материјална вредност је процењена, по курсу из 1948. године, на 361,748.296 динара.¹³² Поред напред наведених културних и научних установа, и друге установе у Београду претрпеле су знатне штете. Ту се на првом месту налазе зграде гимназија (прве и осме мушке), Стари двор и Коларчев народни универзитет,¹³³ да споменемо само неке.

Академија наука

Много теже прошла је Академија наука у другом, него у првом светском рату. Три дана пред почетак рата, односно пред бомбардовање Београда, било је одлучено да се Академијине драгоцености: повеље, рукописи, инкунабуле, као и рукописи примљени за штампу склоне у две велике касе.¹³⁴ После три дана, бомба је разрушила зграду Академије у Бранковој улици бр. 15. Академија се из порушене преселила у суседну зграду, бр. 13, и то библиотека и архива. Радни простор је смањен, а ранији служитељски станови послужили су за смештај етнографске збирке, и збирке старих рукописа и старих штампаних књига.¹³⁵ Пребирајући материјал, после бомбардовања, констатовано је да су нестали рукописи из Академијине збирке рукописа и старих штампаних књига. Председништво Академије нало-

жило је да се ови рукописи пронађу „према реверсима.“¹³⁶ О њиховој судбини није током ратних година више расправљано. Том приликом, констатовано је да су нестали и „објекти“ Царичина града код Лебана. Председништво је овај предмет предало адвокату на даљи поступак.¹³⁷ Овде је вероватно била реч о покретним налазима са овог локалитета, на коме је Академија у годинама пред други светски рат вршила обимна археолошка испитивања.

Још док су сређивани материјали после бомбардовања, дошао је у Академију један немачки официр, који је био запослен у бечком Ратном архиву. Он је знао да су се у Академији наука, од 1920. године, налазила драгоцене збирке повеља, трговачких уговора и писама наших царева, краљева и деспота, као и латинска писма шпанских и угарских владара и италијанских градских република, које је Аустрија после Бечког конгреса, 1817. године, из Дубровника пренела у бечки Дворски и Државни архив. Међутим, он се више интересовао за фондове *Hungarica Vindica*, а нарочито за акта Војне границе. Саветовано му је да те фондове тражи у Будимпешти, Загребу и Љубљани, чиме се он задовољио.

Убрзо после тога, у Академију је дошао војни асесор др Роберт Шванке, који је тражио да му се предају повеље пренесене 1920. године из Беча, које су се по налогу југословенске владе чувале у Академији наука. Др Шванке је дао реверс на примљени материјал, а затим је прешао на преглед и попис збирке рукописа и старих штампаних књига. Он је чак узимао и кључеве од трезора, где је прегледао материјале који су овде били склоњени.¹³⁸

У току ратних година окупаторске власти нису дозволиле рад Академије наука. Одобрено је одржавање редовног годишњег скупа Академије, 6. марта 1942, а већ 6. маја исте године немачка *Feldskomandantura* „до даљег не дозвољава јавно пословање Академије.“¹³⁹ Међутим, скоро тајно, састајало се Председништво Академије током ратних година, на челу са секретаром, вршило администрацију и у тим тешким временима трудило се да сачува Академију и њену имовину.¹⁴⁰ Председника Академије, А. Белића су већ 1941. године ухапсили немачки

¹²⁹ Б. Ђорђевић: *наведено дело*, 54.

¹³⁰ Б. Ђорђевић: *наведено дело*, 55.

¹³¹ Б. Ђорђевић: *наведено дело*, 34, 55.

¹³² Б. Ђорђевић: *наведено дело*, 55.

¹³³ В. Глишић: *наведено дело*, 80.

¹³⁴ *Годишњак СКА*, књ. LI, 1941—1944, Београд 1946, 69.

¹³⁵ Исти *Годишњак СКА*, 41.

¹³⁶ Исти *Годишњак СКА*, 48.

¹³⁷ Исти *Годишњак СКА*, 48—49.

¹³⁸ Исти *Годишњак СКА*, 87—88.

¹³⁹ Исти *Годишњак СКА*, 148.

акупатори као таоца, а по пуштању на слободу није могао да врши своју дужност.¹⁴¹

На састанцима Председништва, поред претресања текућих питања, највише је говора било о радовима, који су се или налазили у штампи или су били припремљени за штампање. Од дела која су се налазила у штампи, најдуже је трајало штампање монографије о Дечанима, а са тим је било повезано и повећање трошкова штампе,¹⁴² што је оптерећивало веома скроман буџет Академије. Иначе, најбројнији радови, који су рецензирани и примљени за штампу, били су чланци из области археологије, рад др Н. Вулића.¹⁴³

Како се архива Академије у току ратних година налазила у сутерану зграде, то је била прилично оштећена од влаге. Она је конзервирана (осушена и испеглана) и за тај посао Академија је првих ратних година исплатила и одређене хонораре.¹⁴⁴

Како се рат ближио крају, а несигурност постајала све већа, Председништво је почело размишљати, током 1943. године, о томе како да склони архиву, рукописе и драгоцености на сигурно место и обезбеди их од даљег уништавања. Комисијски су прегледани архива и библиотека и тражен је предрачун потребних средстава у ову сврху.¹⁴⁵ Како је Министарство просвете у то време одговорило да не може набавити сандуке за склањање речничке грађе Лексикографског одсека,¹⁴⁶ Председништво Академије је било приморано да само доноси одлуке. За то нарочито образована комисија, имала је задатак да испита могућности и услове под којима су се могле склонити најзначајније ствари Академије наука и то првенствено

у склониште Музеја кнеза Павла.¹⁴⁷ Како је из дана у дан несигурност све више расла, најдрагоценији материјали Академије наука склоњени су у трезоре Народне банке. Међутим, није било склоњено све оно што је, по мишљењу Академије, било значајно. На захтев иследничког одбора, из трезора су у Академију враћени рукописи припремљени за штампу и записници скупова целокупне Академије и појединих стручних Академија.¹⁴⁸ Тако је Академија наука обезбедила онај материјал који је током деценија брижљиво сакупљала и сачувала га од даљег уништења.

* *

Без претензија да прикаже судбину свих споменика, научних и културних установа у тешким временима два последња светска рата, циљ чланка је више у томе да подстакне на размишљање одређене установе којима је поверена брига и старање о непокретном и покретном културном наслеђу, да се сличне ситуације не понове и да се из свих досадашњих ратова сачувани споменици културе у што бољем стању предају на бригу и старање генерацијама које долазе. Јер, нова ратна катаклизма била би много страшнија него било која од протеклих које су прешле преко нашег тла.

¹⁴⁰ Исти *Годишњак СКА*, 321

¹⁴¹ Исти *Годишњак СКА*, 315.

¹⁴² Исти *Годишњак СКА*, 149—150.

¹⁴³ Исти *Годишњак СКА*, 275.

¹⁴⁴ Исти *Годишњак СКА*, 124, 129.

¹⁴⁵ Исти *Годишњак СКА*, 186.

¹⁴⁶ Исти *Годишњак СКА*, 288.

¹⁴⁷ Исти *Годишњак СКА*, 204—205.

¹⁴⁸ Исти *Годишњак СКА*, 329.

Monuments et institutions culturelles et scientifiques pendant la Première et la Seconde guerre mondiale.

NADEŽDA KATANIĆ

Etant donné qu'en 1980, deux anniversaires de deux fois trente cinq ans coïncident, — qui se rapportent respectivement au travail organisé de la protection des monuments culturels en Yougoslavie, et de la victoire sur le fascisme dans la Seconde Guerre mondiale, l'auteur, inspiré par ces deux anniversaires expose tout une suite de données sur les dommages subis par les monuments culturels et les institutions scientifiques dans les guerres de notre siècle: les guerres balkaniques, la Première et la Seconde Guerre mondiale.

Lors de la Première Guerre mondiale, ce sont les musées et d'autres institutions scientifiques qui avaient subi le plus de dégâts, et leur matériel n'a pas été seulement détruit, mais également pillé brutalement. La Seconde Guerre mondiale a causé les plus grands dommages aux monuments culturels. Pendant les deux Guerres mondiales, les forteresses ont assez souffert, en premier lieu, la forteresse de Belgrade et celle de Smederevo. Parmi les institutions

culturelles, c'est la Bibliothèque Nationale qui a été totalement détruite lors du bombardement de Belgrade, le 6. avril 1941, ce qui représentait une perte irréparable pour la culture nationale.

A la fin des Guerres mondiales, lorsqu'on additionna les énormes pertes matérielles sur ce plan de l'activité humaine, on arriva à la conclusion que les dégâts auraient pu être de beaucoup moindres, si un service pour la protection de l'héritage culturel avait existé et si on avait entrepris la protection technique des plus importants monuments de la culture et des institutions culturelles.

Le but de cet article est d'instiguer certaines institutions de réfléchir à la protection de l'héritage culturel, tant mobilier qu'immobilier, afin que de pareilles fautes ne se renouvellent plus, car un nouveau cataclysme guerrier serait encore plus terrible que les précédents qui ont bouleversé le sol yougoslave.